

KÉSEI NOMÁD TEMETKEZÉS DEBRECEN HATÁRÁBÓL (Előzetes közlés)

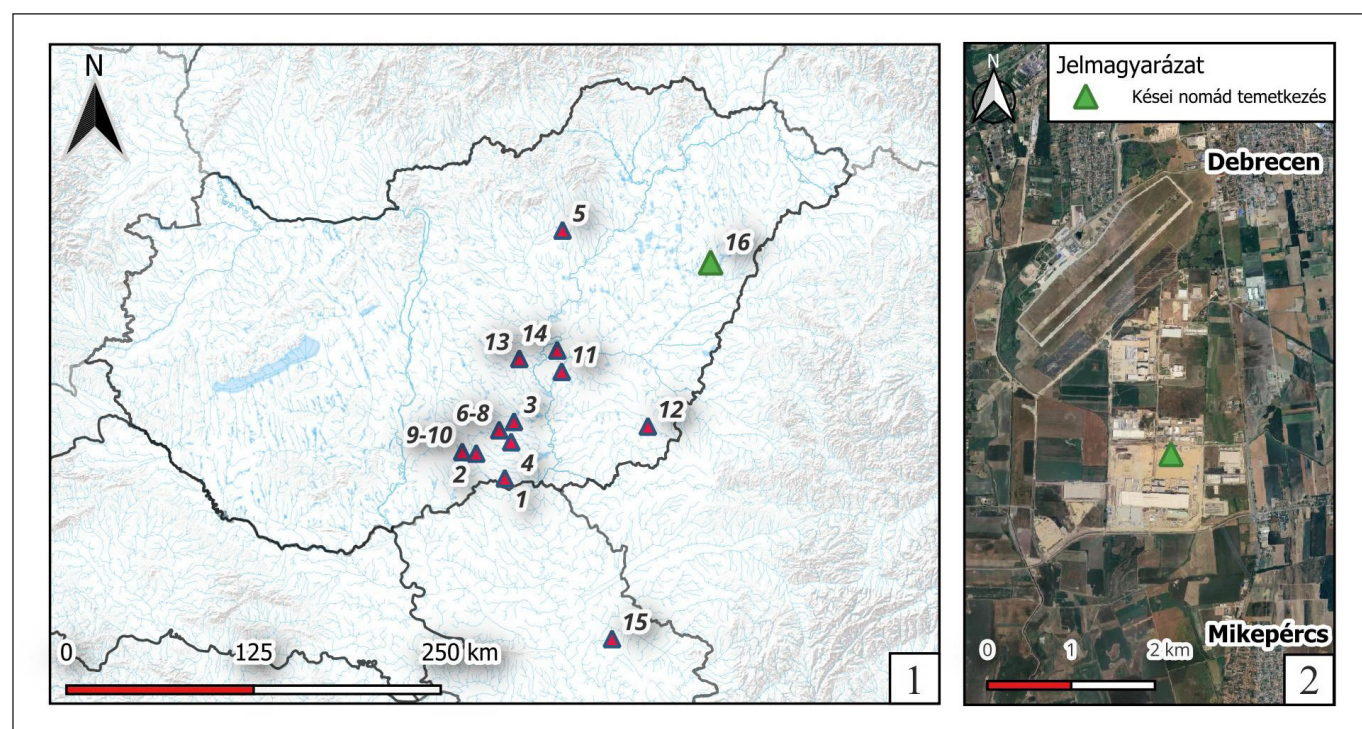
HÜSE ASZTRIK¹ – KATONA-KISS ATTILA² – BÍRÓ GYÖNGYVÉR³ – HARANGI FLÓRIÁN⁴Magyar Régészet 14. évf. (2025) 4. szám, pp. 1–14. <https://doi.org/10.36245/mr.2025.4.3>

Debrecen külterületén, a Kondoros jobb partján, egy akkumulátoripari beruházáshoz kötődő régészeti megfigyelés során tártuk fel a tanulmányban bemutatott jelképes lovastemetkezést tartalmazó, leletanyaga alapján a 13. század második felére keltezhető kései nomád sírt. A debreceni Déli Gazdasági Övezetben folyó megberuházásokhoz kapcsolódóan a környező területeken már több száz hektáron zajlottak régészeti feltárások, azonban idáig hasonló korú és ilyen rítuselemekkel jellemezhető sír nem látott napvilágot, így a középkori Szepes határában lelt sír magányos temetkezésként értelmezhető, és valószínűleg a kun népességhez köthető.

Kulcsszavak: temetkezés, lovas sír, Debrecen, középkor, 13. század

A KÉSEI NOMÁD TEMETKEZÉS FELTÁRÁSA

A Debrecen déli külterületén fekvő Bellegelő, Orbán-tanya ÉNy (azonosító: 96881) lelőhely környezetében 2025 tavaszán az MNMKK Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Régészeti Intézete végzett régészeti megfigyelést Priskin Anna vezetésével (1. kép: 2), az előkerült jelenségek bontását és dokumentálását a Salisbury Kft.

1. kép. 1: A Debrecen–Bellegelő, Orbán-tanya ÉNy lelőhely elhelyezkedése. 1: A lelőhely és a Kárpát-medencében feltárt pogány rítusú kun temetkezések: 1: Ásotthalom–Bilisics, 2: Balotaszállás–Balotapuszta, 3: Csengele–Bogarhát, 4: Csőlyospálos–Csőlyospuszt, 5: Erdőtelek, 6–7: Kiskunmajsa–Kígyópuszta, 8: Kiskunmajsa–Kuklis-tanya, 9: Kunfehértó–Debeák-Szarkás, 10: Kunfehértó–Inoka-Pincehegy, 11: Kunszentmárton–Jaksorérpart, 12: Nagykamarás–Bánkút-Rózsamajor, 13: Szentkirály–Felsőszentkirály, 14: Tiszaöldvár–Homok-Óvirághegy, 15: Tomaševac–Ludoška humka (Szerbia), 16: Debrecen–Bellegelő, Orbán-tanya ÉNy; 2: A lelőhely földrajzi helyzete (Térkép: Harangi Flórián)

¹ Salisbury Kft. E-mail: hasztrik@gmail.com

² Szegedi Tudományegyetem, Klebelsberg Könyvtár és Levéltár. E-mail: katona.kiss.a@gmail.com

³ Szegedi Tudományegyetem, Régészeti Tanszék. E-mail: gyongyver.br@gmail.com

⁴ MNMKK Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Régészeti Intézet. E-mail: harangif@gmail.com

végezte Hüse Asztrik vezetésével. A lelőhely őskori (újkökori és rézkori) objektumai a 2025. évi megfigyelés területére is kiterjedtek, ahol nem kis meglepetést jelentett egy, a kései nomád műveltséghez köthető, lószerszámos, pogány rítusú sír előkerülése (2–4. kép). A temetkezés földrajzi elhelyezkedéséből adódóan különös figyelmet érdemel a magyarországi kései nomád leletanyag elemzése során, hiszen a középkori Szabolcs és Bihar vármegyék határvidékén csak szórványos régészeti nyomai voltak az esetleges kései nomád megtelepedésnek. Ide vonható a bolygatott állapotban előkerült temetkezés Ártánd–Zomlinpusztáról (MESTERHÁZY 1977; KATONA-KISS 2014), vagy a középkori Szepes falu területéről napvilágot látott rovásírással csat. A Bihar vármegye területéről ismert, kunokhoz köthető helynévi, történeti és régészeti adatokról összefoglaló tanulmány is született (KATONA-KISS 2024). Az egyetlen sír kivételével szórványként vagy bolygatott formában talált leletekkel szemben jelen munkában egy hiteles körülmények között, régész által feltárt temetkezést mutathatunk be, amely nagyban hozzájárulhat az eddigi, csonkán ránk maradt régészeti emlékek értelmezéséhez is.

SÍR- ÉS LELETLEÍRÁS

A sírgödör tájolása DNy-ÉK-i (158°), feltja szélein körben sötétbarna, agyagos humusz, középső sávjában sárga agyagos, ami bolygatottságra utal. Alakja lekerekített sarkú téglalap. Oldalai meredeken szűkülőek, alja egyenes, DNy-i oldala kissé lágyabb lejtésű volt. H.: 277 cm, sz.: 144 cm, m.: –100 cm (a mélységadatok minden esetben a nyesett felszíntől számítva értendők). Betöltése a gödör szélein sötétbarna agyagos humusz volt, amiben jelentős mennyiségű belekevert faszén volt megfigyelhető. A sír középső sávjában, nagyjából a csontok jelentkezési szintjéig egy utólagos beásást figyeltünk meg, amelynek betöltése sárga, agyagos volt. A sír betöltéséből a bontás folyamán különböző mélységekből vastárgyak kerültek elő (5. kép). A csontváz anatómiai rendben helyezkedett el, közepes megtartású, *adultus* korú férfiként azonosítható. H.: 177 cm, sz.: 45 cm (könyöknél), m.: –74 cm (a koponya legfelső pontján), –98 cm (medence). A karok könyékben meghajlítva feküdtek, a kézfejek a medence felett helyezkedhettek el, csontjaik a korhadás folyamán megsemmisültek, a két medencelapát közé beesve alig pár ujjperc töredéke került elő. A lábszárak nyújtott helyzetben párhuzamosak egymással, a lábfejek a sír DK-i vége felé lebillenve feküdtek. A bal combcsont kimozdult az eredeti helyéről a csontszint megtalálásakor. A sírban mindössze egy ételmellékletként azonosítható lelet feküdt (2. kép 4, 3. kép 1).

A koporsó részei

1. A sírgödör DNy-i végéhez közelebb, –48 cm-es mélységből egy vaslemezről kovácsolt, konkáv négyzetes alakú, domborított, erősen korrodált zár került elő. Felületére kívül és belül apró szemekből álló vaslánc tapadt, belső oldalán azonosítható a zárszerkezet. A kulcslyukat a lemez alsó felén, középen, a zárashoz szükséges nyílást a bal felső részen alakították ki, de ezek a korrózió miatt alig kivehetők. A zárlap hátuljának peremére egy vaspántot szegecseltek merevítőként vagy ütközőként, ennek középső, oválisan kiszélesedő részén famaradvány látható. A zárat a négy sarkánál fogatták fel egy-egy szeggel a koporsóra. M.: 138×138 mm, v.: 20 mm, lemez v.: 1,6 mm, merevítő h.: 115 mm, sz. (középen): 30 mm, retesz h.: 63 mm, sz.: 18 mm, lakatpánt nyílás átm.: kb. 20×5 mm, kulcslyuk átm.: kb. 11,9×6 mm, láncszemek átm.: 5 mm (4. kép 3, 5. kép 3, 6. kép 1).

2. A medence fölött, –95 cm-es mélységben jelentkezett egy vasból kovácsolt *zsanéros koporsópánt* töredéke, U-alakú végével felfelé, a fej irányába fordult. Az anyatag egy téglalap átmetszetű pánt, amely U-alakban szétnyílik, egyik vége visszapödrödik, másik vége hiányzik. A pántot középen és a visszapödrödött véget egy-egy szög rögzítette. Az apatag téglalap átmetszetű, enyhén elkeskenyedő végű, szög vagy szöglyuk nem látható rajta. A két tag egy mindkét végén félgömbösre kalapált pálcával rögzített zsanérral kapcsolódik egymáshoz. H. (U-végű anyatag): 118 mm, h. (apatag): 59 mm, U-vég sz.: 111 mm, szárak átm.: 6×4 mm, pánt átm.: 15×5 mm, zsanér h.: 23 mm; zsanér pálcá átm.: 11×9 mm, szög h.: 11 mm és 22,6 mm, szög átm.: 3 és 4 mm (4. kép 4, 5. kép 4, 6. kép 2).

3. A két láb között, a bal combcsonthoz közelebb, –82 cm-es mélységben egy vasból kovácsolt *csuklós koporsópánt* töredéke került elő, Y-alakú végével felfelé, a fej irányába állt. A gyűrűs tag Y-végű,

1

2

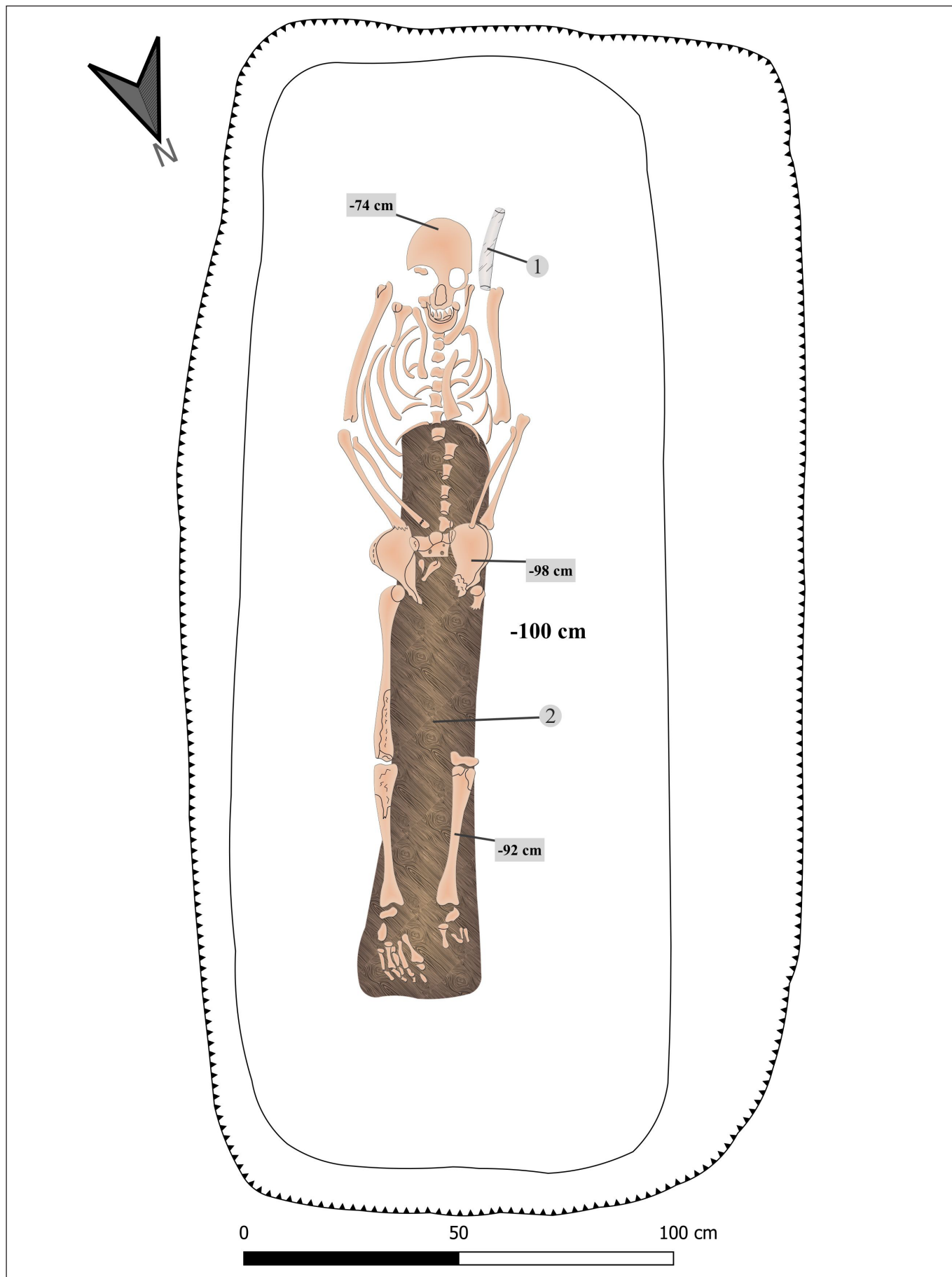

3

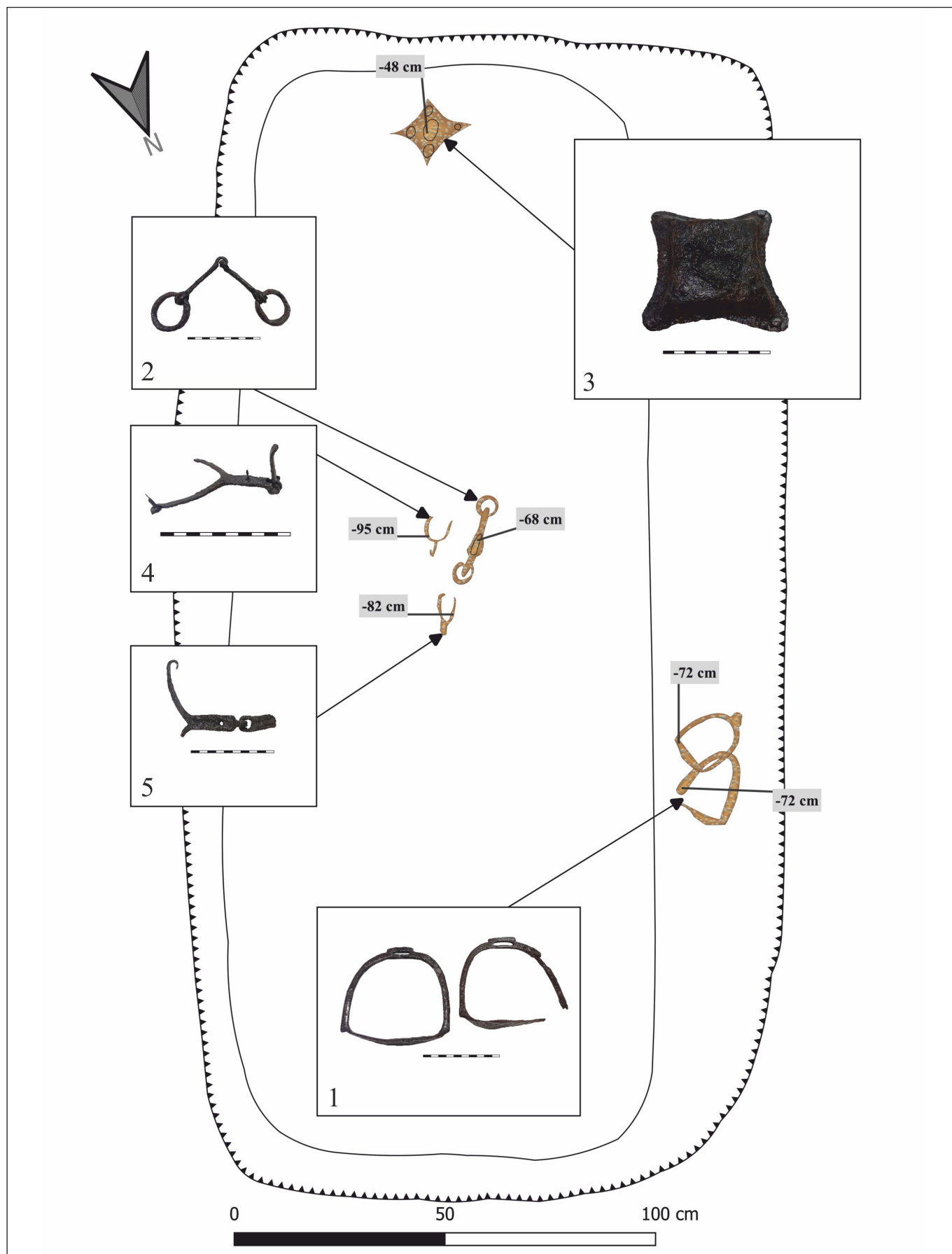

4

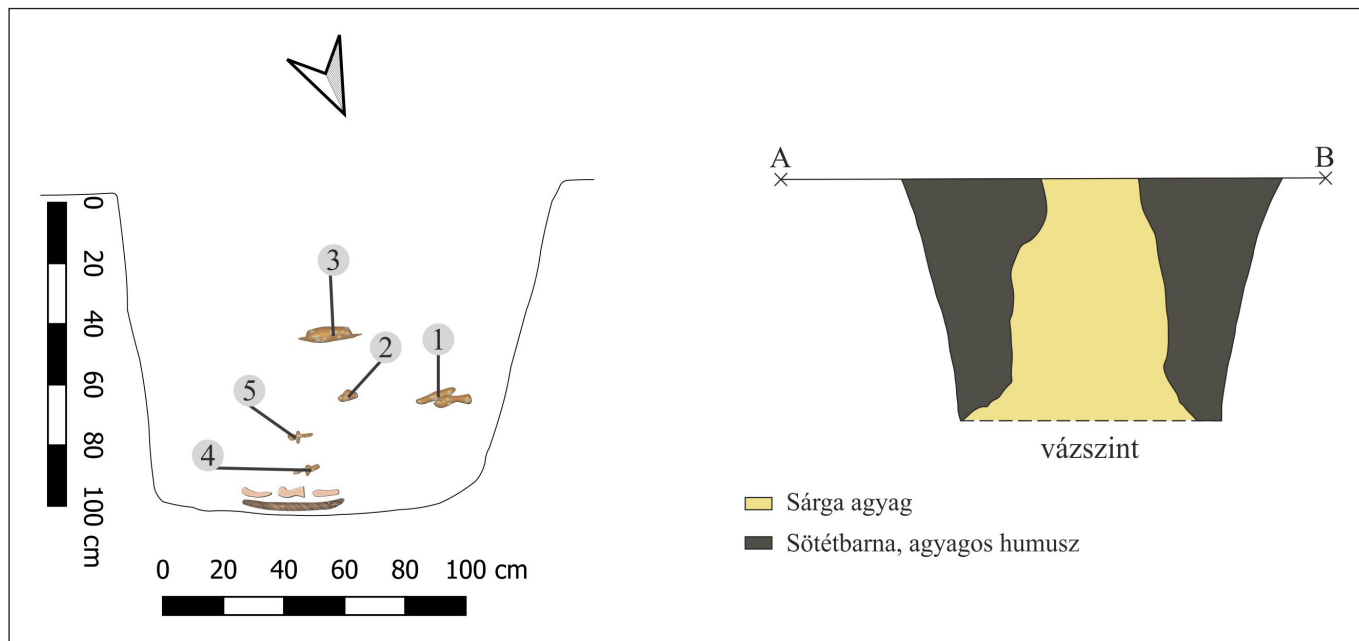
2. kép. A Debrecen–Bellegelő, Orbán-tanya ÉNy lelőhelyen előkeült SNR 1240 számú sír fotói. 1: Fotogrammetriai modell; 2: A kibontott váz; 3: A koporsó alsó deszkája; 4: Ételmelléklet (Fotó: Hüse Asztrik)

3. kép. A temetkezés vázszintjének rajza. 1: Marhaborda, ételmelléklet; 2: A koporsó alsó deszkája (Rajz: Hüse Asztrik)

4. kép. A sír betöltéséből előkerült fémleletek elhelyezkedése a síron belül. 1: Kengyelpár; 2: Zabla; 3: Zár; 4-5: Koporsópántok (Rajz: Hüse Asztrik)

5. kép. A sír metszete és a leletek mélységi helyzete, illetve a sír betöltése (Rajz: Hüse Asztrik)

szárai elvékonyodnak, csúcsos végük visszahajlik, az egyik vég hiányzik. A hurkos taghoz merőleges állású gyűrűvel kapcsolódik. A pánt középvonalában elhelyezkedő szöglyuk segítette a rögzítést. A vasalat rövidebb tagja téglalap átmetszetű pánt, vége laposra kalapált, hurkos kialakítású, másik vége közel egyenes szélű, hiányos. Utóbbi végéhez közel egy szög maradványa látható. H.: 146 mm, Y-vég sz.: 107,6 mm, száruk átm.: 3–9×3 mm, gyűrű átm.: 18×15 mm; hurok átm.: 21 mm, szöglyuk átm.: 5×3 mm (4. kép 5, 5. kép 5, 6. kép 3).

4. A sír Ny-i oldaláról származó betöltésből, fémkereső műszer segítségével három kis méretű, vasból kovácsolt, *levél alakú pánttöredék* került napvilágra, amelyek közepén egy-egy szegecs maradványa figyelhető meg. A három töredék két L-alakban meghajlított sarokvasalat részét képezhette. M.: 46,2×18,7 mm, 38,6×17,4 mm és 29,2×19 mm, v.: 2,5–3 mm, szög h.: 8, 8 és 2 mm, szög átm.: 4, 4 és 2 mm (6. kép 4–6).

5. A sír Ny-i oldaláról származó betöltéséből szintén fémdektorral találtunk egy *nyelvszerű vastöredéket*. Szegecselés nélküli, enyhén ívelt, oldalán két vastagabb bordával ellátott, egyik vége felé elkeskenyedő vastárgy. Formája, kialakítása és méretei alapján talán a zárhoz tartozó, abba illeszkedő lakatpánt töredéke lehet, de a bizonytalanság miatt külön kezeljük. H.: 49 mm, sz.: 10–18,7 mm, v.: 6,6 mm (6. kép 7).

6. Az emberi váz alatt, a mellkas környékétől kiindulva *fadeszkat* figyeltünk meg, amelyet a koporsó aljaként értelmezhetünk. A fej felőli része hiányos, az eredeti széle csak a láb felőli, ÉK-i végén maradt meg, ezen a részen kissé szélesedik, majd lekerekített sarkokkal, egyenesen elvágott élben végződik. H.: 175 cm, sz. (lábnál): 34 cm, v.: 2–3 cm (2. kép 3, 3. kép 2).

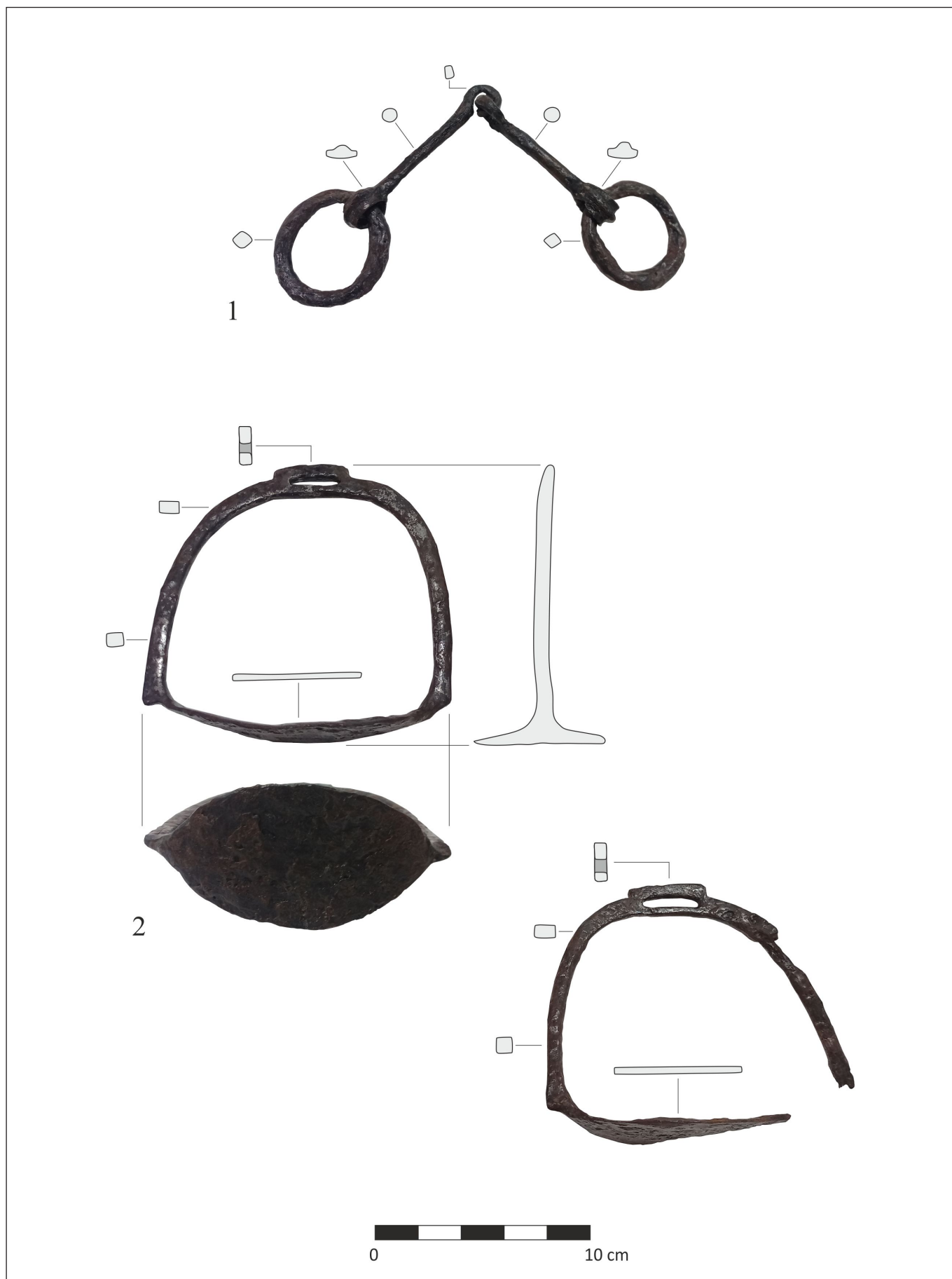
Mellékletek

1. A fej bal oldalán egy szarvasmarha bordája (*costa*) jelentkezett. A sírban mért hossza 20 cm volt, azonban rendkívül töredékes állapotban maradt meg, a felszedéskor több darabra esett szét. A töredék mérete alapján a szarvasmarha vagy kistestű, vagy fiatal egyed lehetett, kb. fél éves – egy év alatti életkorral. A csont íze-sülési vége és a bordafej is hiányzik, ezért a fenti következtetésre a csont jellege és a töredék mérete alapján jutottunk (2. kép 4, 3. kép 1).

2. A sír közepén, a medencecsontok felett, –68 cm-es mélységből egy kéttagú, enyhén egyenlőtlen kialakítású, éles szájasú, belső végeiken hurkosan összekapcsolt csuklós, erősen korrodált *csikózábla* került elő. A szájasak ellapított, bordával tagolt véggel kapcsolódnak az eltérő átmérőjű, rombusz átmetszetű zablakarikákhoz (4. kép 2, 5. kép 2, 7. kép 1). H.: 280 mm, szájasak h.: 98 mm és 111 mm, szájas v.: 8 mm és 7 mm, karika átm.: 55–56 mm, karika v.: 9 mm.

6. kép. A koporsó részei. 1: Zár; 2–3: Koporsópántok; 4–6: Koporsóvasalások a sírföldből; 7: Lakatpánt (?) töredéke a sírföldből (Fotó: Hüse Asztrik – Bíró Gyöngyvér, rajz: Bíró Gyöngyvér)

7. kép. A sír mellékletei. 1: Zabla, 2: Kengyel (Fotó: Hüse Asztrik, rajz: Bíró Gyöngyvér)

3. Az ÉNy-i falhoz közel, –72 cm-es mélységben feküdt egy szimmetrikus, vasból kovácsolt *kengyelpár*. Szabályosan ívelt, téglalap átmetszetű szárú, enyhén ívelt, középen erősen kiszélesedő talpalójú kovácsolt-vas példányok, amelyek vállából fekvő téglalap alakú, vízszintesen áttört, keskeny függesztőnyílású fülek emelkednek ki. Ez utóbbit – ahogyan a száraz és a talpaló találkozásánál lévő, a kengyel vonalvezetéséből kissé kiemelkedő, háromszögszerű kiképzést is – a száraz elkalapálásával alakították ki. Az egyik kengyel szára törött (4. kép 1, 5. kép 1, 7. kép 2). M.: 128 mm és 131 mm, sz.: 130 mm és 152 mm (szétnyílván), kengyelszár átm.: 9×6 mm, kengyelfül m.: 19 mm és 17 mm, szíjrés méretei: 23×5 mm és 4,5 mm, talpaló sz.: 60 mm.

A TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK ÉS SÍRMELLÉKLETEK ELEMZÉSE

A középkori Szepes falu határában feltárt temetkezés régészeti emlékanyaga meglehetősen szegényes, elemzésre csak az egykori koporsó vasalatai és zárja, valamint a sírban talált csikózábla, kengyelpár és az állatcsont állnak rendelkezésre. A pogány rítusú, magányos temetkezés a leletanyaga alapján bizonyosan a középkorra keltezhető, ezáltal a kései nomád műveltség körébe tartozik. Mivel a megfigyelt jellemzők alapján aligha valószínű, hogy a sír a tatárjárás eseményeivel áll kapcsolatban, jó eséllyel a magyarországi kunok előkelő rétegének ugyancsak elkülönülő és pogány rítusú temetkezéseivel hozható összefüggésbe. Ennek fényében indokolt összevetni a szepesi sír megismerhető jellemzőit az ehhez a régészeti emlékkörhöz tartozó további tizenöt temetkezésben megfigyelt sajátosságokkal.

A sírba helyezés módja

Az elhantolt végső nyughelye lekerekített sarkú, téglalap alakú, meredek oldalfalú, egyenes aljú aknasír volt, amelynek DNy–ÉK-i tájolása eltér az eddig megfigyeltektől (PÁLÓCZI HORVÁTH 2014, 258). A koporsó hossza kb. 200–210 cm, szélessége 60–65 cm lehetett. Magassága a koporsófedele áttörő, de az emberi vázat nem érintő bolygatás miatt kérdéses, de mivel a zablát és a kengyelt vélhetően a koporsóra helyezték, az eddig dokumentált középkori koporsók pedig jellemzően kb. 40 cm-es magassággal bírtak (BÁLINT 1956, 77), itt is hasonló mérettel számolhatunk. A megfigyelt jelenségek alapján a láda fedele idővel beszakadt, a konstrukció összeroppant, és enyhén Ny-i, DNy-i irányba dőlt. Erre utal a fedél rögzítését és nyitását segítő zsanéros és csuklós vaspántok elhelyezkedése is. A koporsó zárására a négyszögletes zár szolgált, talán az ehhez tartozó lakatpánt töredékeként azonosíthatjuk az egyik betöltésben talált vastárgyat, míg a levél végű sarokvasak a láda Ny-i oldalának széleit rögzíthették.

A zár és a csuklós pántok legjobb párhuzamait az abaújházi ispáni vár területén feltárt 1. sírból ismerjük, amely a benne lelt sarkantyú alapján a 13. századra keltezhető (WOLF 2022, 13–14, 10–11. kép). Hasonló kialakítású vasalások ismertek az abaújházi esperesi templom körüli temetőből is (WOLF 2022, 12, 3. j.). Y-végű csuklós pántok (a szepesitől kicsit eltérő arányokkal és kidolgozással), illetve L-alakban meghajlított levél alakú pántok fogták össze az 1256 és 1291 közé datált csölyospálosi kun temetkezés koporsóját is (PÁLÓCZI HORVÁTH 1969, 116–118, 128–129, 132, 11–13. ábra). A szepesihez hasonló zár és csuklós pánt töredéke látott napvilágot a Cegléd–Bürgeházi dűlőn feltárt 1344. házban, amely az 1241–1242. évi mongol támadás során pusztult el (GULYÁS 2014, 39, 42, 54, 14. kép 6, 15. kép 1). A 13. században elnéptelenedő Kánán is találtak egy, a szepesinél kisebb, de hasonló kialakítású zárat (TEREI & HORVÁTH 2007, 156, 4. kép 1) és vasalatokat (TEREI & HORVÁTH 2007, 159–160, 8. kép, 11. kép 2).

A koporsóhasználat nyomai a kései nomád műveltségben is megtalálhatók, a kun szállástemetők 14–16. századi sírjaiban tömeges ezek alkalmazása (SELMECZI 1992, 35–36; HORVÁTH, 2001, 73–74; HATHÁZI 2004, 75–76), és előfordul körükben a kulcsos zárszerkezettel ellátott, de a szepesitől eltérő vasalatokkal szerelt deszkakoporsó is – ezek a késő középkorra, főként a 14. századra tehetők (SZÉLL 1940, 163–164; SELMECZI 1992, 36; GALLINA & VARGA 2009, 36; BOHN 2025, 20–25). Ugyanakkor a magyarországi kunok első és második nemzedékéhez tartozó magányos vezéri sírok közül a mostanival együtt csak három esetben lehetett több-kevesebb biztonsággal megfigyelni a koporsós temetkezést. A már említett Csölyospáloson csuklóspántok és sarokvasalás töredékei is előkerültek (PÁLÓCZI HORVÁTH 1969, 116–118, 128–129, 11–13.

ábra), és Balotaszálláson is feltehetően vasalt koporsóban temethették el a kun úrhölgyet (PÁLÓCZI HORVÁTH 1989, 101, 110, VII. tábla 7). Zárszerkezetes vasalt koporsó nyomait most először sikerült dokumentálni olyan sírnál, amely feltehetően a kunok előkelő rétegének nyughelyei közé sorolható. Mivel a szepesi temetkezés bizonyosan jóval korábbi (jelképes lovastemetkezés, ételmelléklet stb.) a szállástemetők adott sírjainál, úgy tűnik, sikerült kimutatni a vasalatok mellett zárszerkezettel is rendelkező koporsótípus egyik igen korai példányát.

Ételmelléklet

A szepesi temetkezésben nyugvó bal válla felett egy állatcsont is napvilágot látott, amely ételmelléklet maradványaként értelmezhető. A későbbi archaeozoológiai vizsgálatok eredménye szerint egy kistestű vagy fiatal (0,5–1 éves) szarvasmarha bordájának (*costa*) töredékéről van szó. Ahogyan a lószerszámok, úgy a sírba tett étel is idegen elem a középkori keresztény magyarság temetkezési szokásaiban – megvan viszont a 13. század közepén hazánkba bebocsájtást kérő és kapó kunoknál. A szállástemetőkben nem ritka e jelenség (HATHÁZI 2004, 125–126), és ismert kun vezéri sírból is: Csengelén ugyancsak a koponya mellett helyezkedett el egy juh gerincének darabja (HORVÁTH 2001, 95, 105). A csengelei kunok között sokáig tartotta magát a túlvilági úttravalónak adott étel szokása: halmaradványok kerültek elő a csengelei kun szállástemető 31. sírjából, amelyet Mátyás király 1468–1470 között vert *obolusa* keltez (HORVÁTH 2001, 71–72; a sírból egy szarvasmarha lábközépcsont is napvilágra került, ez azonban – mivel fogyasztható húst ez a vázrész szinte egyáltalán nem hordoz – valószínűleg nem valódi ételmelléklet.

Lószerszámzat

A szepesi sírban talált csuklós szerkezetű csikózabla ugyancsak jól illeszkedik a kései nomád emlékkörbe. Fedorov-Davydov kutatásai szerint ez a típus a 13. század második felében és a 14. században volt használatban a kelet-európai steppén (FEDOROV-DAVYDOV 1966, 17, G IV, 116). A kengyelekhez hasonlóan jól ismert a magyarországi kunok előkelő rétegének régészeti emlékei között is. A szepesi példány legfontosabb jellemzője, hogy a zablaszárok ellapított végei bordával tagoltak. Ez emblematisztikus – de nem kizárólagos – jegye a hazai kun emléktárhelyekből ismert zabláknak. Ilyen kialakítást figyelhetünk meg az erdőteleki, a kunszentmártoni, a bánkúti és a tiszaföldvári példányoknál is (PÁLÓCZI HORVÁTH 2014, 128, 84. kép).

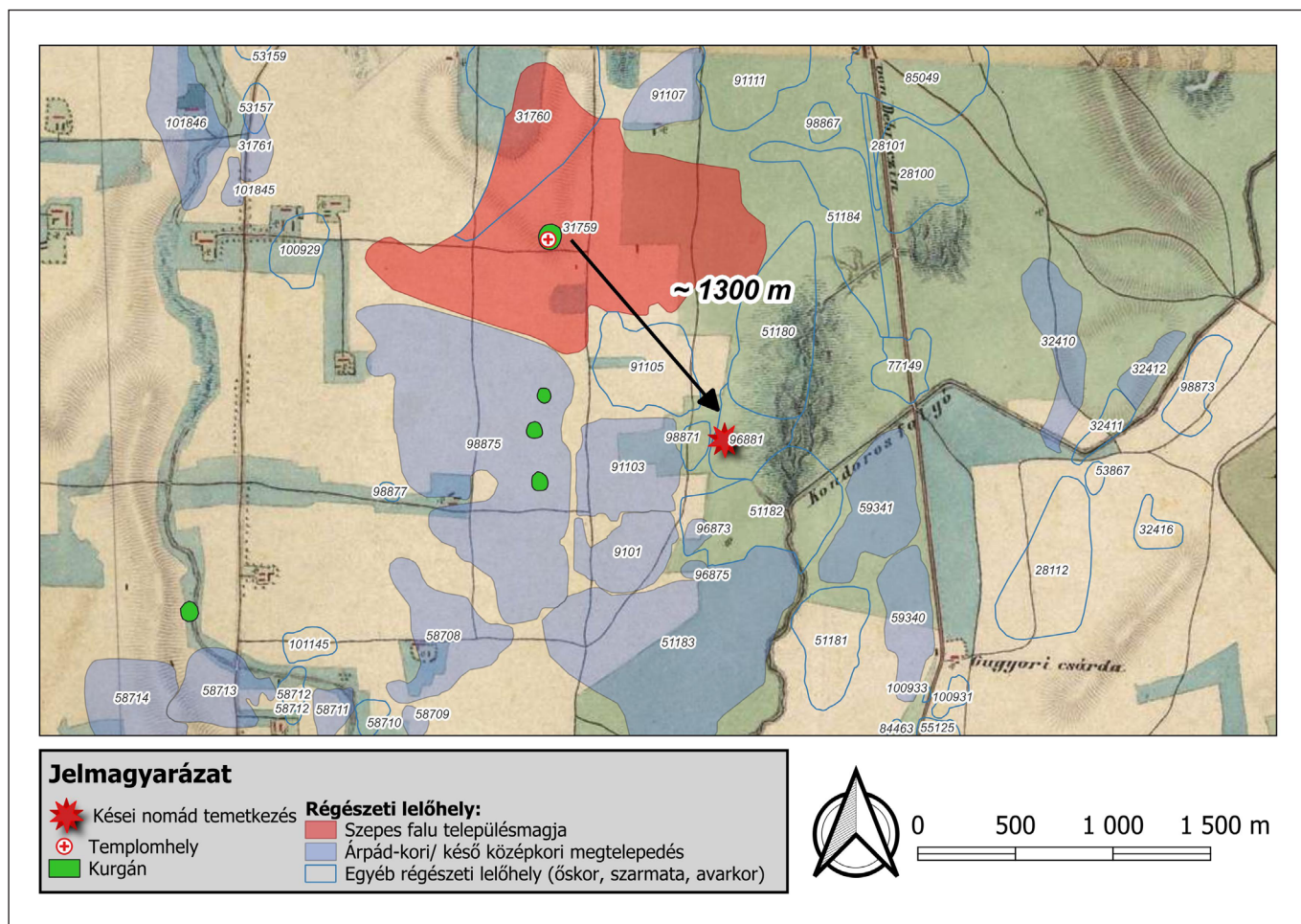
A kengyeltípus igen jól adatolható a kelet-európai steppe kései nomád emléktárhelyében. A Volgától nyugatra eső térségben jellemzően a 12. században és a 13. század eleje között voltak használatban (FEDOROV-DAVYDOV 1966, 12, ris. 1, V II, 105), de megtalálható az oguz, besenyő és berend néptöredékekből megszervezett, a Ruszt a kunok támadásaitól védő „fekete süvegesek” nagyrészt 12. századi lovasműveltségében is (PLETNEVA 1973, 61, tab. 13/9, 73, tab. 25/13, 74, tab. 26/19, 20). Magyarországi viszonylatban legközelebbi párhuzamai a csólyosi (PÁLÓCZI HORVÁTH 1969, 114–115, 127–128, 2, 9–10. ábra), a csengelei (HORVÁTH 2001, 175, 176, 179) és a kiskunmajsai (HORVÁTH 2003, 374, 383, 3. kép, 384, 4. kép) kun vezéri sírokból ismertek. Ide vonható az Orosháza határából előkerült, ugyanilyen korú, szórvány darab is (KATONA-KISS 2022, 94–96, 362–363; KATONA-KISS 2024, 303–304 [8.], 308–309). A szepesi kengyelek különleges jellegzetessége, hogy a kengyelszárok és a talpaló találkozásánál háromszögszerű kiképzést alakítottak ki. Ezzel a jeggyel egyedül áll a magyarországi kései nomád emléktárhelyében, de ismert a „fekete süvegesek” régészeti hagyatékában (PLETNEVA 1973, 41, 78, tab. 30/7, 8). A szepesi kengyelek időrendi helyzetét a magyarországi párhuzamaik alapján adhatjuk meg. Ezek alapján a kengyelpárt ugyanúgy a 13. század közepére, második felére keltezhetjük, mint a vele együtt eltemetett zablát.

Lócsontok hiányában a lószerszámokat a jelképes lovastemetkezés emlékeiként értelmezhetjük, amely nem idegen a kelet-európai steppe kun időszakának temetkezéseiben sem (PLETNEVA 1958, 176). A magyarországi kunok előkelőinek magányos sírjai közül lószerszámos temetkezést figyeltek meg Csólyospálos–Csólyospusztá (kengyelpár), Erdőtelek (kengyelpár, zabla), Kiskunmajsa–Kuklis-tanya (felemás kengyelpár, zabla), Kunfehértó–Debeák-Szarkás (zabla) és Kunszentmárton–Jaksorérpart (kengyelpár, zabla, hevedercsat) lelőhelyeken is – a temetkezések kivétel nélkül férfisírok (PÁLÓCZI HORVÁTH 2014, 258).

A SZEPESI SÍR ÉRTÉKELÉSE ÉS TÖRTÉNETI VONATKOZÁSAI

A középkori Szepes falu határában feltárt, leletanyaga alapján a kései nomád műveltségi körhöz sorolható temetkezés a legnagyobb valószínűséggel a magyarországi kunok nemzetségi előkelő rétegének magányos sírjait tömörítő emlékkör tizenhatodik képviselője, s a csengelein kívül a második, amely régészeti ásatáson látott napvilágot. A koporsóhasználat, a jelképes lovastemetkezés és a kengyelpár tekintetében is a csólyospálosi kun előkelő sírja áll a legközelebb a szepesi temetkezés régészeti jellemzőihez. Ezek alapján a szepesi sírban egy olyan egyént temethettek el, aki még őrizte eredeti pogány műveltségét, viszont olyan vasalt deszkakoporsóban helyezték örök nyugalomra, amely már a középkori európai anyagi kultúra körébe tartozik. A temetkezés ugyan sírmellékletekben meglehetősen szegényes, de a lószerszámzat elemei megbízhatóan keltezhetők: steppei és hazai párhuzamai alapján földbe kerülésük legvalószínűbb időpontjaként a 13. század második felét adhatjuk meg – ez a magyarországi kunok első és második nemzedékének időszaka, amikor eredeti steppei műveltségük még tükröződik a régészeti emlékanyagban és a temetkezési szokásokban. A datálást a koporsó alkatrészeinek legközelebbi párhuzamai is alátámasztani látszanak. A leletanyag csekélyisége szembeűnő, de fontos rögzíteni, hogy ha a sírgödör középső sávjában húzódó, sárga agyagos betöltés egy esetleges rablás nyoma is, az csak a koporsót érintette, a csontmaradványokat nem – azaz a sír jó eséllyel nem tekinthető bolygatottnak. Lehetséges magyarázatként kínálkozik, hogy már érvényesült a kunok közötti elszegényedés folyamata: ez egyeseket már a mongol invázió elől menekülve érinthetett, mások csak később kerültek hasonló helyzetbe, de az igazi korszakhatárt az 1279. évi „kun törvény” kunokra nézve hátrányos rendelkezései, valamint az ebből fakadó elégedetlenség csúcspontját jelentő 1282. évi hódi csata közötti három év jelentette (GYÖRFFY 1990, 285–287). Kézenfekvő magyarázatnak tűnik, hogy a fokozatosan elszegényedő kun előkelők utódainak nem mindegyike tehette azt meg, hogy atyjuk mellé temesse a maradék családi vagyont (HATHÁZI 2005, 40, 53–54), a szepesi sír esetében az elhunyt védő- és támadó fegyverzetét (sisak, sodronying, szablya) vagy egykori lovát. Ugyan a temetkezés kívül esik az eddig ismert kun szállásterületeken, de hasonló a helyzet az Erdőtelekről előkerült, s kunnak minősített sírlelet esetében is (PÁLÓCZI HORVÁTH 1994, 110). Nem kizárt, hogy a jelenség háttérében szállásterületen kívüli kun magánbirtokosokat kell látnunk – utóbbi lehetőség kapcsán fontos megemlíteni, hogy István ifjabb király idejében kapta birtokul az ugyancsak Debrecen közvetlen közelében, annak ÉNy-i határában fekvő Macs falut Alpra, kun főúr (ÁMTF I., 1987, 640). Az írott források szerint az adománybirtokok olykor egész kiterjedt rokonsághoz kerültek, ahogyan a Temes vármegyei Papd földjét is a Borcsol nembeli Keyran és hozzátartozói – *Illan, Jardar, Michi, Chibuk et Ona Dominorum de Cumanis* – bírták (GYÁRFÁS 1992, 418). Így az is lehet, hogy a szepesi sírban a nemzetségi szállásterületen kívül élő kun birtokos család egyik szegényebb tagja nyugodhatott, és ez magyarázhatja a régészeti emlékanyag csekélyiségét. Talán a koporsó eltérő típusú és kis számú vasalata is egyfajta „anyagi szerénységről” tanúskodik. Mindezeket figyelembe véve, szigorúan feltételesen, de megkockáztathatjuk, hogy a temetés a 13. század második felén belül, talán valamikor annak utolsó harmadában, negyedében történhetett meg.

A középkorban Debrecentől, pontosabban a mezőváros részévé vált Boldogfalvától (amit más néven Tornának is neveztek) délre feküdt a Bihar vármegyéhez tartozó Szepes (ZOLTAI 1925, 32, 54–55), amelynek birtokai a 18–19. századi katonai (I. és II. katonai felmérés) és kéziratos térképek alapján a Tóció és Kondoros közötti területre, valamint a Tóció jobb partjára terjedhettek ki. A falu központjában, egy rézkori eredetű kurgánra építve állt a templom, amelynek alapfalai is előkerültek a 20. század elején. A tárgyalta sír a templomtól mintegy 1300 méter távolságra DNy-ra helyezkedett el a középkori településmag D-i részétől viszont csak kb. 600 méterre (8. kép). A közelségnek azért van jelentősége, mert a középkori Szepes területéről több tizenkét tüskés csillag alakú buzogány mellett egy rovásírással gótikus kerek csat is napvilágot látott – előbbieket feltételesen, utóbbit nagy valószínűséggel a kunok tárgyi kultúrájával hozhatjuk összefüggésbe (KATONA-KISS 2022, 96–134, 135–155, 243–245). Ide tartozik, hogy az egykori község egyik határpontja Pércs (ma Mikepércs) felé az írott forrásban elő-

8. kép. A Debrecen–Bellegelő, Orbán-tanya ÉNy lelőhelyen feltárt SNR 1240 számú sír és Szepes középkori falu településmagjának topográfiai viszonya (Térkép: Harangi Flórián)

ször a 15. század elején említett Középkorhánhalma (1411: Kezepekorhanhalma) volt (GYÖRFFY 1940, 476–477). A Korhán név kun eredete és a *Codex Cumanicus*ban is meglévő Kurgan tumulus szó (CC, 222, 266) közötti összefüggés lehetőségére már rámutattak (GYÖRFFY 1990, 97), a szó szerepel a Kun névtárban is „sírhalom, kunhalom” jelentésben (BASKI 2007, 273). Egyébként a középkori Bihar vármegegyéből felgyűjtött, több-kevesebb valószínűséggel kunokhoz köthető régészeti emlékek és helynevek jelentkezési helyének nagyobbik része környékén található Korhán nevet viselő földrajzi objektum (KATONA-KISS 2024, 191). Mindenesetre Szepes falu és a kunok közötti kapcsolat pontosabb tisztázása további kutatások tárgyát képezi.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A feltárásvezető régész Priskin Annamária volt, akinek ezúton is köszönjük a sír publikálásának lehetőségét. A feltárásban közreműködött Kántor Mátyás régésztechnikus, a lelőhely objektumainak bontásában részt vettek Túri András, Gulyás Márton, Molnár István László, Kocsis Miklós és Mencser Balázs. Az embertani anyag kiértékelésén dr. Tihanyi Balázs (SZTE TTIK Embertani Tanszék), a famaradvány elemzésén dr. Saláta Dénes (Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem) dolgozik. Az archeozoológiai meghatározást dr. Kőrösi Andrea végezte (Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár). Az abaújtári sír leírását és tárgyrábjait dr. habil. Wolf Mária (SZTE BTK Régészeti Tanszék) bocsátotta rendelkezésünkre. A Szepes falu területéről előkerült kunokhoz kapcsolódó leletanyagról Szolnoki László (Déri Múzeum) nyújtott szóbeli közlést. A cikk végleges változatának elkészítését dr. Hatházi Gábor és dr. Pálóczi Horváth András lektori véleménye segítette. Munkájukat és segítségüket ezúton is köszönjük!

BIBLIOGRÁFIA

- ÁMTF I. (1987). Györffy, Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* (Harmadik kiadás). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- CC (1981). *Codex Cumanicus with the Prolegomena to the Codex Cumanicus by Louis Ligeti.* Ed.: Kuun, G. Budapest: Körösi Csoma Társaság & Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- Bálint, A. (1956). A Kiskunfélegyháza-templomhalmi temető. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1956, 55–83.
- Baski, I. (2007). *Csagircsa. Török és magyar névtani tanulmányok (1981–2006).* Karcag: Kunszövetség.
- Bohn, M. (2025). *Perkáta-Nyúli-dűlő templom körüli temetőjének késő középkori temetkezései.* OTDK pályamunka. Budapest: ELTE.
- Fedorov-Davydov, G. A. (1966). *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlast'juzolotoordynskih hanov: arheologičeskie pamjatniki.* Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta.
- Gallina, Zs. & Varga, S. (2009). 14–15. századi templom körüli temető feltárása Kiskunhalas-Katolikus temető, Kápolnahelyen (Előzetes beszámoló a 2005. és 2007. évben végzett feltárásokról). In Rosta Sz. (szerk.), „Kun-kép” – *A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére* (pp. 33–47). Kiskunfélegyháza: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kiskun Múzeuma.
- Gulyás, Gy. (2014). Egy elpusztult tatárjáráskori ház Cegléd határában. In Rosta, Sz. & V. Székely, Gy. (szerk.), „*Carmen miserabile*”. *A tatárjárás magyarországi emlékei* (pp. 29–56). Kecskemét: Kecskeméti Katona József Múzeum.
- Gyárfás, I. (1992). *A jász-kúnok története I-IV.* Budapest: „A Jászságért” Alapítvány.
- Györffy, Gy. (1940). *Besenyők és magyarok.* Budapest: Körösi Csoma Társaság.
- Györffy, Gy. (1990). *A magyarság keleti elemei.* Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Hatházi, G. (2004). *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon.* Opuscula Hungarica 5. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- Hatházi, G. (2005). *Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén.* Kiskunhalas: Thorma János Múzeum & Halasi Múzeum Alapítvány.
- Horváth, F. (2001). *A csengelei kunok ura és népe.* Budapest: Archaeolingua.
- Horváth, F. (2003). Újabb kun vezéri sír leletei a Kiskunságból. Kiskunmajsa–Kuklis-tanya. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9, 369–386.
- Katona-Kiss, A. (2014). Szempontok az Ártánd-zomlinpusztai leletegyüttes történeti hátterének értékeléséhez. In Rácz, T. Á. (szerk.), *A múltnak kútja. Fiatal Középkoros Régészek V. konferenciájának tanulmánykötete* (pp. 9–24.). Szentendre: Ferenczy Múzeum.

Katona-Kiss, A. (2022). *A kései nomád műveltség nyomai a Maros-Körös közén. Adatok a térség kun időszakának történetéhez.* A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 50. Budapest: Magyarságkutató Intézet.

Katona-Kiss, A. (2024). A kunok néhány emléke a középkori Bihar vármegye területéről. In Hunyadi, Zs. & Köfalvi, T. (szerk.), *Napok, évek, századok. Tanulmányok Almási Tibor 65. születésnapjára* (pp. 191–206). Szeged: SZTE Történeti Intézete és Történelemtudományi Doktori Iskolája.

Mesterházy, K. (1977). Az Ártánd-zomlin pusztai úz sírlelet. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1976, 69–80.

Pálóczi Horváth, A. (1969). A csólyosi kun sírlelet. *Folia Archaeologica* 20, 107–134.

Pálóczi Horváth, A. (1989). A Balota pusztai középkori sírlelet. *Cumania – Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei* 11, 95–148.

Pálóczi Horváth, A. (1994). *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában.* Keleti örökségünk 2. Karcag: Karcag Város Önkormányzata.

Pálóczi Horváth, A. (2014). *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 2. Budapest: PPKE BTK Régészeti Tanszék.

Pletneva, S. A. (1958). Pečenegi, torki i polovcy v južnorusskih stepjah. Tom. 1. *Materialy Issledovanija Arheologii SSSR* 62, 151–226.

Pletneva, S. A. (1973). *Drevnosti černyh klobukov.* Arheologija SSSR. Moskva: Nauka.

Selmeczi, L. (1992). *Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról.* Folklor és etnográfia 64. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.

Széll, M. (1940). Elpusztult falvak, XI–XVI. századbéli régészeti leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 16, 159–180.

Terei, Gy. & Horváth, A. (2007). Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II. *Budapest Régiségei* 41, 153–192.

Wolf, M. (2022). Újabb kutatások az abaújházi várban. *Castrum Bene* 25, 5–22.

Zoltai, L. (1925). *Települések. Egyházas és egyháztalan falvak. Debrecen város mai határa külső birtokai területén a XI–XV-ik századokban.* Debrecen: Méliusz Könyvkereskedés Könykiadó Vállalat.